International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 **Impact Factor – 8.141**
Peer Reviewed **Bi-Monthly**
Vol. 6 No. 40 **September - October - 2025**

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासींची भूमिका

प्रा.गोईनवाड सुनिल शंकर
सहायक प्राध्यापक,
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, सिडको नांदेड.
Corresponding Author – प्रा.गोईनवाड सुनिल शंकर
DOI - 10.5281/zenodo.17656457

प्रस्तावना :

भारताचा स्वातंत्र्यसंग्राम हा भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि अभिमानास्पद टप्पा मानला जातो. या संघर्षामध्ये केवळ शहरी शिक्षित वर्ग, राजकीय नेते किंवा क्रांतिकारकच नव्हे, तर ग्रामीण, शेतकरी, कामगार आणि आदिवासी समाजानेही आपल्या जीवाची पर्वा न करता सक्रीय सहभाग नोंदविला. विशेषतः आदिवासी समाज हा स्वातंत्र्य चळवळीतील एक अदृश्य पण अत्यंत प्रभावी घटक ठरला. ब्रिटिश सत्तेच्या विस्तारामुळे आदिवासी समाजावर थेट परिणाम झाला. जंगल कायदे, महसुली व्यवस्था, सावकारांचे शोषण आणि जबरदस्तीच्या मजुरीमुळे त्यांच्या परंपरागत जीवनपद्धतीचा पूर्णतः ऱ्हास झाला. शतकानुशतके जंगल व निसर्गाशी जोडलेला समाज आपली जमीन, शेती व उपजीविकेची साधने गमावून उपेक्षित व शोषित बनला. परिणामी त्यांच्या अस्तित्वासाठी त्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध शस्त्र उचलले. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासी समाजाची भूमिका केवळ स्थानिक उठावांपुरती मर्यादित नव्हती; तर त्यांनी आर्थिक शोषणाविरुद्ध, सामाजिक अन्यायाविरुद्ध आणि राजकीय गुलामगिरीविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात उठाव केले. भील बंड, संथाळ बंड, मुंडा चळवळ (बिरसा मुंडा), कोल बंड, रामोशी उठाव, खोंड उठाव यांसारख्या आंदोलनांनी ब्रिटिश सत्तेला हादरे दिले. हे उठाव केवळ स्वातंत्र्याच्या राजकीय मागण्यांसाठी नव्हते, तर ते आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक ओळखीचे रक्षण, जमिनीवरील हक्क, आणि स्वायत्त जीवनशैलीचे संरक्षण यासाठीचे संघर्ष होते. याशिवाय १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातही आदिवासींनी शौर्यपूर्ण सहभाग नोंदविला. विसाव्या शतकात महात्मा गांधींच्या असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग, भारत छोडो आंदोलनातही आदिवासी समाजाने योगदान दिले. तथापि, त्यांच्या योगदानाकडे इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहाने अनेकदा दुर्लक्ष केले. म्हणूनच भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासींच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे हे महत्त्वाचे ठरते. कारण त्यांचे योगदान केवळ इतिहासाच्या उपांत्य टप्प्यातील भाग नसून ते भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील मूलभूत व प्रेरणादायी अंग होते.

संशोधनाचे उद्देश :

1) भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासी समुदायाच्या भूमिकेचा अभ्यास करने .
2) आदिवासी समुदायाने केलेल्या उठावांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाशी संबंधित आधार सामग्रीचे संकलन करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे त्यासाठी संदर्भ ग्रंथासाठी क्रमिक पुस्तके, शासकीय लेख, मासिके, वृत्तपत्रे, इत्यादी द्वारा, संदर्भीय साहित्याचा आधार घेऊन प्रस्तुत विषयावर प्रकाश टाकला आहे.

स्वातंत्र्य चळवळीची पार्श्वभूमी :

भारतावर ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने हळूहळू आपले राज्य प्रस्थापित केले. 18 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात व 19 व्या शतकात इंग्रजांनी महसूल धोरणे, जंगल कायदे आणि शोषणकारी व्यवस्था राबवली. पारंपरिक पद्धतीने जंगल व जमिनीवर अवलंबून असलेल्या आदिवासी समाजाला याचा सर्वाधिक फटका बसला. त्यांचे नैसर्गिक हक्क हिरावले गेले. ब्रिटिश कायद्यांमुळे आदिवासींच्या उपजीविकेवर घाला पडला. यामुळे त्यांच्या मनात इंग्रजांविरुद्ध तीव्र असंतोष निर्माण झाला. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडण्याआधीच आदिवासी समाजाने स्वतंत्रपणे उठाव व चळवळी उभारल्या. ही लढाई केवळ ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध राजकीय सत्ता मिळविण्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक स्वायत्ततेसाठी होती. आदिवासी समुदायाच्या दृष्टीने स्वातंत्र्य चळवळीची पार्श्वभूमी समजून घेतली तर दिसते की, त्यांचा संघर्ष हा इतर भारतीयांपेक्षा वेगळा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण होता.

प्रमुख आदिवासी उठाव व चळवळी :

1. संथाळ विद्रोह (1855–56):

संथाल हे मुख्यत्वे शिकारी, मासेमारी, शेती आणि जंगलावर अवलंबून असलेले आदिवासी. ब्रिटिशांनी महसुली व्यवस्था आणल्यावर जमिनदार, महाजन आणि पोलिस यांनी त्यांचे शोषण सुरू केले. बरीच जमीन बाहेरच्यांनी हस्तगत केली, महाजनी कर्जामुळे संथाल लोक गुलामगिरीत ढकलले गेले. परंपरागत जीवनपद्धती उद्ध्वस्त होऊ लागली. संथाल विद्रोह हा 1855-56 मध्ये बंगाल प्रेसीडेन्सीतील झारखंड, बिहार, ओडिशा आणि पश्चिम बंगालच्या काही भागात झालेला आदिवासी उठाव होता. हा भारतातील ब्रिटिशांविरुद्ध झालेल्या सर्वात मोठ्या आदिवासी उठावांपैकी एक मानला जातो. हा उठाव संथाल जमातीने केला होता. त्यांच्या नेत्यांमध्ये सिदो, कान्हू, चांद आणि भैरव हे चार बंधू विशेष प्रसिद्ध झाले. ३० जून १८५५ ला दोन संथाल विद्रोही नेते शिधू मुर्मू व कान्हू मुर्मू यांनी ईस्ट इंडिया कपनी विरुद्ध विद्रोहाची घोषणा किली .झारखंड व बिहार भागातील संथाळ समाजाने मोठा उठाव केला.

- कारणे : जमीनदारांचे शोषण, सावकारांची कर्जबाजारी व्यवस्था, ब्रिटिश महसूल धोरण.
- सिद्धू व कान्हू या भावंडांच्या नेतृत्वाखाली ६0,000 संथाळांनी इंग्रजांविरुद्ध शस्त्र उचलले.
- ब्रिटिश सैन्याने मोठ्या प्रमाणात दडपशाही करून हजारो संथाळांचा बळी घेतला.
- हा उठाव 1857 च्या स्वातंत्र्य संग्रामाचा पाया ठरला.

2. भिल्ल उठाव (1818–31) :

भिल्ल हे भारतातील प्रामुख्याने पश्चिम भारतात (राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश) पसरलेले एक प्रमुख आदिवासी समुदाय आहे. इतिहासात भिल्ल समाज स्वतंत्र, स्वाभिमानी, धनुर्विद्येत व युद्धकौशल्यात प्रवीण म्हणून ओळखला जातो. ते डोंगर-वन प्रदेशात राहणारे, शिकार करणारे व निसर्गावर अवलंबून असलेले होते. ब्रिटिश सत्तेच्या आधी स्थानिक राजे-महाराजांकडून वसुली, शोषण, अन्याय होत असे. ब्रिटिश आले तेव्हा त्यांच्या महसुली धोरणामुळे व जमिनीवरच्या हक्कांवर गदा आली. यामुळे भिल्लांमध्ये असंतोष निर्माण झाला.

महाराष्ट्रात इंग्रजांविरुद्ध स्वातंत्र्य उठावाची पहिली ठिणगी भिल्लवीरांनी पेटवली. १८१८ ते १८७० पर्यंत विविध ठिकाणी उठाव केले. ३ जून १८१८ रोजी दुसरा बाजीराव पेशवा इंग्रज सेनापती मास्कमला शरण गेला. इंग्रज-मराठा युद्ध संपुष्टात येऊन संपूर्ण महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेचे बीजारोपण झाले. परंतु खान्देशात मात्र हे युद्ध सुरुच होते. १८१८ ते १८५८ या ४० वर्षांच्या काळात अनेक संघर्ष झाले. -माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनने मुंबई प्रांताची सूत्रे ताब्यात घेतल्यानंतर कलेक्टर म्हणून खान्देशची जबाबदारी कॅप्टन जॉन ब्रिग्ज यांच्याकडे सोपवली. इंग्रजांनी आर्थिक लाभासाठी त्यांचा हक्क हिरावला. त्यांच्याकडील वतने व जमिनीवरील हक्कांवर गदा आणली. सावकारांना कंपनी सरकारने प्रोत्साहित करून आदिवासींचे आर्थिक शोषण केले. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांनीही त्यांच्यावर धर्मांतराची सक्ती केली. यामुळे इंग्रजविरोधी वातावरण निर्माण झाले. -इंग्रजाच्या जुलमी कारभाराविरुद्ध खान्देशातील आदिवासी वीर पेटून उठले. तरुण भिल्ल क्रांतिकारक एकत्र आले. १८१८ ते १८७० पर्यंत खान्देशात ३२ वर नायकांनी इंग्रजांविरुद्ध अरण्ययुद्ध पुकारले. यात प्रामुख्याने कन्हैय्या, चिल्या, जीवा, रामसिंग, वसावा उमेडसिंग, कुंवरसिंग, काझीसिंग (खाज्या नाईक), भीमा नाईक, भागोजी नाईक, सुभान्या, हिऱ्या, रामजी, कान्या, देवचंद, संभाजी, दशरथ यांच्यासारख्या अनेक ज्ञात-अज्ञात वीरांनी बलिदान दिले. -३० जानेवारी १८१८ ला नांदगाव, नाशिक भागात भिल्ल व कोळी वीरांनी इंग्रज अधिकाऱ्यांवर हल्ले केले. यात १० इंग्रज सैनिक ठार, तर ५० जखमी झाले. १८१८ मध्ये नाशिक व चाळीसगावाजवळ त्र्यंबकाची डेंगळे, त्यांचे पुतणे गोदाजी व महिपा यांच्या नेतृत्वाखाली ८ हजार भिल्लांनी ब्रिटिशांविरुद्ध्र रणशिंग फुंकले महाराष्ट्र, गुजरात व मध्यप्रदेशातील भील आदिवासींनी इंग्रजांविरुद्ध गोरिल्ला युद्ध तंत्र वापरले.

- महसूल धोरणे व जमीनदारांची जुलूमशाही हा मुख्य कारण होता.
- भील उठावामुळे इंग्रजांना डोंगराळ भागात आपले राज्य स्थिर करणे कठीण झाले.

3. मुंडा चळवळ (1899–1900):

बिरसा मुंडा चळवळ, ज्याला "उलगुलान" (म्हणजे महान बंड) म्हणूनही ओळखले जाते, ही एक आदिवासी उठाव चळवळ होती. ही चळवळ ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध आणि जमीनदारी व्यवस्थेविरुद्ध, तसेच आदिवासींच्या पारंपरिक जीवनावर होणाऱ्या अन्यायांविरुद्ध होती. बिरसा मुंडा यांनी या चळवळीचे नेतृत्व केले आणि आदिवासींच्या हक्कांचे समर्थन केले 'राणीचे राज्य संपुष्टात येवो आणि आपले राज्य स्थापन होईल.' ब्रिटीश राजवटीच्या सत्तेच्या शिखरांविरुद्ध बंड करताना बिरसा मुंडा यांनी हे उद्गार काढले. सध्याच्या झारखंडमधील छोटा नागपूर प्रदेशाने आपल्या आदिवासी समुदायांच्या दडपशाही आणि शोषणाविरुद्ध मोठ्या प्रमाणात प्रतिकार चळवळी

पाहिल्या आहेत. वसाहतवादी सत्तेशी लढण्यासोबतच, आदिवासी बंडांनी उच्चवर्णीय जमीनदारांच्या सरंजामशाही आणि शोषणकारी राजवटींना शौर्याने आव्हान दिले आहे; आणि धरती आबा बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखालील बंड हे आधुनिक भारतासाठी एक प्रमुख योगदान आहे. ब्रिटिशांनी संयुक्त जमीन मालकीच्या समतावादी खुनखट्टी व्यवस्थेची जागा सरंजामी जमीनदारी व्यवस्थेने घेतली; परिणामी आदिवासी समुदायाला त्यांच्याच भूमीत जबरदस्तीने मजूर बनण्यास भाग पाडले गेले. क्रूर जमीन धोरणांमुळे वडिलोपार्जित आदिवासी संस्कृती, भाषा आणि जीवनशैली आणखी नष्ट होत होती. बिरसा मुंडा यांनी स्पष्टपणे वसाहतवादी उच्चवर्णीय जमीनदार आणि इतर शोषकांना ' दिकु' ('आदिवासींचे शत्रू ' असे भाषांतरित) घोषित केले.

- बिरसा मुंडा हे या चळवळीचे नेतृत्व करत होते.
- त्यांनी "अबुआ दिशुम अबुआ राज" (आपली जमीन, आपले राज्य) हा नारा दिला.
- जमिनीवरील हक्क, जंगलातील अधिकार व आदिवासी स्वराज्याचा मुद्दा त्यांनी मांडला.
- ब्रिटिश सैन्याशी लढताना बिरसा मुंडा शहीद झाले, पण ही चळवळ आदिवासी स्वाभिमानाचे प्रतीक ठरली.

4. कोल विद्रोह (1831–32):

कोल विद्रोह हा १८३१-३२ मध्ये छोटा नागपूर पठार (आत्ताचे झारखंड) परिसरातील आदिवासींनी (कोल लोकांनी) इंग्रजी सरकार आणि त्यांच्यासोबत आलेल्या जमीनदारांविरुद्ध केलेला सशस्त्र उठाव होता. या उठावाचा मुख्य उद्देश इंग्रजांच्या अन्यायकारक जमीन आणि कर प्रणालीला विरोध करणे आणि आपली जमीन आणि संस्कृतीचे संरक्षण करणे हा होता. कोल हा झारखंड, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश या भागात राहणारा एक प्रमुख आदिवासी समाज. ब्रिटिश सत्तेच्या आधी कोल समाज आपल्या परंपरागत मांकी-मुंडा प्रशासन पद्धतीने (गाव व प्रांत स्तरावर आदिवासींचे स्वशासन) आपले जीवन जगत होता. परंतु ब्रिटिशांनी सत्ता प्रस्थापित केल्यानंतर जमिनीवर जमींदार व महाजन लादले. महसूल व जमिनीची नवीन व्यवस्था, तसेच शोषणामुळे आदिवासी समाज अस्वस्थ झाला.

- झारखंडमधील कोल आदिवासींनी जमीनदार व ब्रिटिशांविरुद्ध मोठा उठाव केला.
- हा उठाव इतका तीव्र होता की ब्रिटिशांना काही महिने त्या भागावर नियंत्रण ठेवता आले नाही.

5. इतर चळवळी :

- **खेगडा विद्रोह** (ओडिशा, 1800 च्या दशकात):

खेडगा हा विद्रोह १९ व्या शतकाच्या मध्यकाळात मध्य भारत आणि महाराष्ट्राच्या सीमेवर झाला. या भागात गोंड, कोरकू, भिल्ल यांसारख्या आदिवासी जमाती राहत होत्या. ब्रिटिश राजवटीपूर्वी या जमातींना जंगल व जमिनीवर मुक्त हक्क होते. ब्रिटिशांनी महसूल व जंगल कायदे लागू करून आदिवासींच्या हक्कांवर आघात केला. महसूल वसुलीसाठी आणि कर आकारणीसाठी दलाल व जमीनदार लादले गेले. या अन्यायातूनच खेडगा विद्रोह उभा राहिला.

- **गोंड उठाव** (छत्तीसगड व महाराष्ट्र) – रांज्या नाईक यांचे नेतृत्व:

गोंड हे मध्यभारतामध्ये (विदर्भ, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा) पसरलेले एक प्रमुख आदिवासी समाज. गोंड राजे पूर्वी स्वतःचे छोटे-मोठे गडकोट व राज्य चालवत होते (उदा. गोंडवाना साम्राज्य). ब्रिटिश येण्यापूर्वी मराठे व स्थानिक जमीनदारांनी त्यांच्यावर अन्याय केला. ब्रिटिश सत्ता

आल्यावर महसूल, जंगल कायदे, जमीन हक्क यामुळे त्यांचा शोषण वाढला. नागा, खासी व मिझो बंड (ईशान्य भारत),तेलंगणा व वनवासी आंदोलन या सर्व चळवळी वेगवेगळ्या प्रदेशांत झाल्या, पण त्यांचा उद्देश एकच होता – इंग्रजांच्या अन्यायकारक धोरणांविरुद्ध लढा देणे.

आदिवासी नेते आणि त्यांचे योगदान :

- **बिरसा मुंडा :**

बिरसा मुंडा यांचा जन्म झारखंडमधील उलिहातू यागावी १५ नोव्हेंबर, १८७५ रोजी झाला. त्यांचे शिक्षण जर्मन मिशननरी स्कूल मध्ये झाले. सगळयांमध्ये मिळून मिसळून राहण्याचा बिरसाचा स्वभाव होता. त्यामुळे तरुण वयात त्यांनी समवयस्क आणि समविचारी सहकार्यांचे संघटन केले. बिरसांना आपल्या वडिलांचे सुगन मुंडांचे जबरदस्तीने धर्मांतर केल्याबद्दल ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा व इंग्रजांचा मनस्वी राग येत असे. त्यातच अशिक्षित आदिवासींवर इंग्रजांकडून होणारा अत्याचार पाहून इंग्रज अधिकाऱ्यांना धडा शिकवण्याचा विचार त्यांनी केला. बिरसा मुंडांनी गोडगेडा गावातील स्वामी आनंद पांडे यांना गुरुस्थानी मानले होते. त्यांच्या आशीर्वादाने आणि त्यांच्या सहकार्या ने इंग्रज सरकारच्या अन्यायाविरोधात बिरसा मुंडाने छोटा नागपूर क्षेत्रात इ.स १८९५ साली लढा उभारला. बिरसा मुंडांनी आदिवासी समाजाला जागृती, संघटन व एकजूट दिली. आदिवासींच्या अडचणी केवळ सामाजिक किंवा आर्थिक नसून त्या ब्रिटिश राजवटीमुळे निर्माण झाल्या आहेत हे त्यांनी स्पष्ट केले. यामुळे आदिवासी समाजाने स्वातंत्र्य संग्रामात सक्रिय सहभाग घेण्यास सुरुवात केली.

- **सिद्धू व कान्हू :**

सिद्धू व कान्हू हे भारतीय स्वातंत्र्य सैनिक आणि भाऊ होते या दोन भावाने संथाल बंडाचे नेतृत्व केले होते सदरील उठाव हा सध्याच्या झारखंड आणि पूर्व भारतातली या पुरुलिया,बिरभूम आणि बाकुरा यासह बंगालच्या काही भागामध्ये झाला व या उठावाचा उद्देश ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीचा आणि शोषण करी जमीनदारी व्यवस्थेचा प्रतिकार करणे हा होता ब्रिटिशांनी जमीनदार व महाजनांच्या मदतीने सनथाल आदिवासींचे शोषण सुरू केले. जमीन लुटणे, जबरी मजुरी, अवाढव्य कर व सामाजिक अपमान यामुळे सनथाल समाज अस्वस्थ झाला. या अन्यायाविरुद्ध सिद्धू व कान्हू मुर्मू बंधूंनी १८५५ मध्ये सनथाल विद्रोह उभारला.

- **तिलका मांझी :**

तिलका मांझी यांचा जन्म सुमारे १७५० मध्ये भागलपूरजवळील सुलतानगंज (बिहार) येथे झाला. ते पहिले आदिवासी स्वातंत्र्यवीर मानले जातात. त्यांना "जननायक तिलका मांझी" किंवा "बीरसा मुंडांपूर्वीचा वीर" असेही म्हटले जाते. ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने बिहार–झारखंड भागात महसूल धोरणे लागू केली. आदिवासींची जमीन लुटली गेली, जबरदस्ती कर आकारला गेला, साहुकार आणि जमीनदारांचा जुलूम सुरू झाला. यामुळे संथाल, पहाडिया आणि इतर आदिवासी समाज ब्रिटिशांविरुद्ध पेटून उठले. या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारा पहिला नेता म्हणजे तिलका मांझी होय . १७७१ मध्ये तिलका मांझी यांनी आदिवासी जमातींना संघटित करून ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष सुरू केला. त्यांनी जंगलात आपली स्वतंत्र सत्ता उभारली. "जमीन आमची आहे, ब्रिटिश परकीय आहेत" असा संदेश त्यांनी दिला.

- **रांज्या नाईक** :

राजा नाईक हे गोंड आदिवासी समाजाचे पराक्रमी नेते होते. त्यांचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने मध्य भारतातील (गोंडवाना प्रदेश) भागात होते – आजचा मध्यप्रदेश, महाराष्ट्राचा काही भाग, छत्तीसगड आणि तेलंगणा. ब्रिटिश व त्यांचे स्थानिक सरदार/जमींदार यांच्या शोषणाविरुद्ध त्यांनी गोंड समाजाला संघटित केले. ब्रिटिशांनी गोंडवाना प्रदेशात जबरदस्ती करप्रथा, जंगल कायदे आणि जमीन जप्तीची नीती लागू केली. गोंड समाजाला पारंपरिक जंगल व जमिनीवरील हक्कांपासून वंचित केले गेले.ब्रिटिशांचे लष्करी आक्रमण व स्थानिक जमीनदारांचा छळ यामुळे गोंड समाज असंतुष्ट झाला. या परिस्थितीत गोंड समाजाच्या मुक्तीसाठी राजा नाईक पुढे सरसावले.

निष्कर्ष :

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासी समाजाचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांचे बंड हे केवळ स्वातंत्र्यासाठी नव्हते तर सांस्कृतिक ओळख, जमीन, जंगल व अस्तित्वासाठीचे लढे होते त्यांनी आपल्या हक्कांसाठी, जमीन व जंगलाच्या स्वामित्वासाठी आणि परकीय शासनाविरुद्ध शस्त्र उचलून संघर्ष केला. महाराष्ट्रात इंग्रजांविरुद्ध स्वातंत्र्य उठावाची पहिली ठिणगी भिल्लवीरांनी पेटवली. १८१८ ते १८७० पर्यंत विविध ठिकाणी उठाव केले व बिरसा मुंडा यांनी आपल्या समाजाला प्रेरित करण्यासाठी "अबुआ दिशुम अबुआ राज" (आपली जमीन, आपले राज्य) हा नारा दिला. बिरसा मुंडा, सिद्धू-कान्हू, तिलका मांझी, गुंडाधूर यांसारखे आदिवासी नेते आजही आदिवासी समाजाच्या अभिमानाचे प्रतीक आहेत. अशा या महान नेत्यानी आपले प्राण अर्पण करून पुढील पिढ्यांना स्वाभिमानाची शिकवण दिली. स्वातंत्र्य संग्राम केवळ काही नेत्यांचा किंवा शहरातील चळवळींचा परिणाम नव्हता, तर देशाच्या काना कोपऱ्यातील आदिवासी समाजाने दिलेल्या बलिदानामुळे तो सर्वसमावेशक ठरला.

संदर्भ ग्रथ :

1. प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई, आदिवासी समाज, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.
2. डॉ. गोविंद गारे, आदिवासी समस्या अणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन.
3. डॉ. खन्नाप्रसाद अमीन, आदिवासी साहित्य , श्री नटराज प्रकाशन.
4. डॉ. सुधाकर जाधव , भारतातील आदिवासी समाज , सह्याद्री प्रकाशन.
5. डॉ. गोविंद गारे, स्वातंत्र्य लढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक, सह्याद्री प्रकाशन.
6. डॉ. जयसिंगराव भाऊसाहेब पवार, भारतीय स्वतंत्र चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन.
7. डॉ . जयश्री महाजन , प्रा. सागर बडगे, आदिवासी समाज : प्रश्न आणि आव्हाने, अथर्व पब्लिकेशन.